

Behaalde resultaten zijn geen garantie voor toekomstig succes

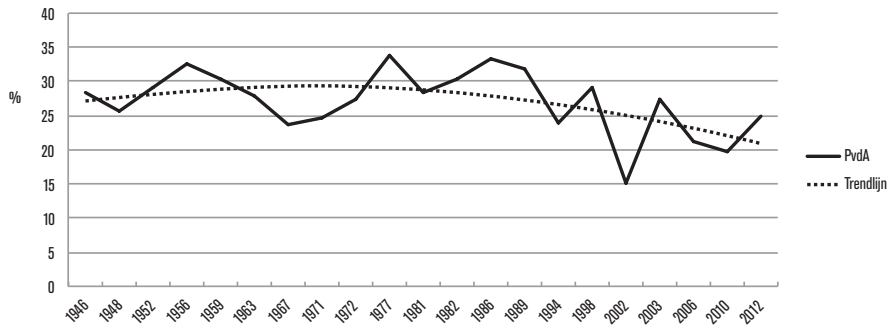
Over de benarde positie van de sociaaldemocratie

Frans Becker en Gerrit Voerman

De sociaaldemocratie in West-Europa verkeert in benarde omstandigheden. Naar aanleiding van het forse verlies van de Labour Party bij de Britse Lagerhuisverkiezingen in mei 2015 sprak *NRC Handelsblad*-correspondent Caroline de Gruyter van ‘de identiteitscrisis van de sociaal-democraten in Europa’, onder de kop: ‘Hoe links Europa zichzelf ten grave draagt’.¹ Gevoelige electorale nederlagen, zoals in Griekenland, België en het Verenigd Koninkrijk, worden afgewisseld met desastreuze peilingen voor regerende sociaaldemocratische partijen in Frankrijk en Nederland. Het lijkt de partijen te ontbreken aan ‘een eigen verhaal’, aan stabiel leiderschap, aan aansprekend beleid, aan robuuste electorale coalities – ja, waaraan eigenlijk niet? Voor de Partij van de Arbeid (PvdA) laten de grillige verkiezingsresultaten van de laatste decennia een duidelijk structureel neerwaartse trend zien (zie figuur 1 alsmede tabel 1 in de bijlage), die met de verkiezingen voor de gemeenteraden, het Europees Parlement en de Provinciale Staten van 2014 en 2015 nieuwe dieptepunten bereikte. Wat is er aan de hand? En hoe is het zo gekomen?

Voor wie de politicologische literatuur over de sociaaldemocratie al wat langer volgt, is de analyse van een politieke stroming die in problemen verkeert geen verrassing. In hun overzichtswerk uit 1977 signaleerden William Paterson en Alastair Thomas al dat de sociaaldemocratie in West-Europa met lastige electorale, programmatische en strategische dilemma’s werd geconfronteerd.

Figuur 1. Stemmenpercentage PvdA bij Tweede Kamerverkiezingen, 1946-2012

Deze waren niet nieuw, maar de sociaaldemocraten slaagden er in de jaren zeventig niet in om er antwoorden op te vinden: ‘There is little evidence from any of the parties analysed here of fresh thinking on these concerns.’ Dat zij in een groot aantal West-Europese landen aan de regering deelnamen, maskeerde hun grote onzekerheid met betrekking tot hun identiteit en de richting waarin zij zouden moeten bewegen. De auteurs typeerden de situatie als ‘a stable crisis’.²

Ruim twintig jaar later, in 1999, publiceerden Robert Ladrech en Philippe Marlière opnieuw een overzichtswerk over de sociaaldemocratische partijen in West-Europa. De sociale en politieke grondslagen van de naoorlogse sociaaldemocratie, zo stelden zij, zijn geërodeerd. Verandering van het klassenprofiel en de verschuiving van een keynesiaanse economische politiek naar een neoliberaal economisch beleid hebben niet alleen de originaliteit van het sociaaldemocratische model ernstig ondermijnd, maar ook zijn identiteit aangetast. Er was bij de sociaaldemocraten sprake van een ‘deep confusion’. ‘In most European countries today it has become difficult to identify the differences in economic orientation and choice between conservatives and social democrats. Increasingly, the social democratic paradigm of “Social Capitalism” introduced in post-war Europe is being superseded by a new paradigm, initially advocated by conservative forces, which could be labelled “Liberal Capitalism”.’³

In 2013 bezorgden Fabien Escalona, Mathieu Vieira en Jean-Michel de Waele een handboek over sociaaldemocratische partijen, deze keer niet alleen in West-, maar ook in Midden- en Oost-Europa. In hun ogen is de naoorlogse sociaaldemocratie vervangen door een ‘nieuwe sociaaldemocratie’, die over het algemeen wordt geassocieerd met de Derde Wegpolitiek van Labour-leider Tony Blair. Deze huidige sociaaldemocratische familie wordt tegelijkertijd geconfronteerd met een crisis van het kapitalistische wereldsysteem en met

haar eigen crisis. Deze laatste omvat vier dimensies en kan worden samengevat in evenzovele dilemma's: 'the dilemma of family unity (how to integrate the "Eastern" component?), of its electorate (what majoritarian and stable electoral coalition?), of its project (what credible alternative to neoliberalism?) and of [European] integration (how to implement a social-democratic project in a conservative institutional system?). The crisis of capitalism is just as crucial to the extent that it sharpens the contradictions of the social democratic project and makes its renewal difficult.'⁴

Het beeld van een politieke familie in crisis geldt ook voor belangrijke individuele leden, dat wil zeggen de nationale partijen. Zo beschreef de vooraanstaande Duitse partijonderzoeker Franz Walter in een studie uit 2010 hoe de Sozialdemokratische Partei Deutschlands (SPD) vanaf 1973 de weg is kwijtgeraakt.⁵ Vanaf dat jaar heeft de partij afscheid genomen van de sociaaldemocratie zoals we die een eeuw lang gekend hebben. In haar electorale achterban vond een splitsing plaats tussen maatschappelijke stijgers en achterblijvers; het is de eerste categorie die ook binnen de partij de macht heeft overgenomen, waardoor de sociaaldemocratische gemeenschap uiteen is gevallen. Aan het tussen 1966 en 1973 zo succesvolle optreden van de SPD kwam in dat laatste jaar een einde omdat aan haar economische politiek de basis kwam te ontvallen. De Derde Weg die de Duitse partij in de jaren negentig is in geslagen, was, aldus Walter, een doodlopende weg. Hij ziet weinig tekenen die hoop voor de toekomst bieden.

Is er dan inderdaad een einde aan wat de Duits-Britse socioloog en filosoof Ralph Dahrendorf de 'sociaaldemocratische eeuw' heeft genoemd gekomen, niet omdat de sociaaldemocratie als gevolg van haar grote succes haar missie – de emancipatie van de arbeidersklasse – heeft vervuld, maar omdat zij met fundamenteel gewijzigde omstandigheden is geconfronteerd waarop zij geen eigen antwoord kan formuleren en zij zich in plaats daarvan heeft aangepast aan een tijdgeest en een institutionele omgeving die haar van haar ziel hebben beroofd? Inderdaad zijn de politieke en maatschappelijke voorwaarden voor sociaaldemocratische politiek verre van gunstig, maar partijen en politieke stromingen zijn geen willoze slachtoffers van de omstandigheden. Veel hangt af van de wijze waarop zij reageren. En juist in dat opzicht is ook de PvdA weinig succesvol. De zelfreflectie blijft beperkt tot de ongevaarlijke marges van het tanende partijleven. Het leervermogen van de partij is gering. Het onderhoud en de overdracht van de geestelijke bagage is gebrekkig. De vraag is of de sociaaldemocratie voldoende veerkracht, programmatisch vermogen en organisatorische slagkracht heeft om een bepalende politieke rol te kunnen blijven spelen.

De sociaaldemocratische traditie in Nederland

De Partij van de Arbeid werd na de Tweede Wereldoorlog de vertegenwoordiger van de sociaaldemocratie in Nederland. Zij was daarmee dan wel niet de rechtstreekse voortzetting, maar toch de opvolger van de vooroorlogse Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP), die in 1894 werd opgericht. De SDAP behoorde tot de internationale sociaaldemocratische beweging, die zich verenigd had in de zogenoemde Tweede Internationale. Zij stelde een beginselprogramma op dat voor een zeer groot deel ontleend was aan het Erfurter Programm van de SPD. Hierin stond de klassenstrijd in economisch en politiek opzicht centraal en werd aan de arbeidersklasse de rol toegekend door een revolutie een einde te maken aan de kapitalistische maatschappij. Terwijl de programmatische ontwikkeling van de partij sterk door de Duitse sociaaldemocratie werd beïnvloed, ontleenden belangrijke leidende figuren uit de SDAP, zoals Henri Polak en Floor Wibaut, hun inspiratie aan het cultuursocialisme van de Engelse Fabians.⁶ In en na de Tweede Wereldoorlog zouden opnieuw belangrijke inhoudelijke impulsen voor de sociaaldemocratie uit de Angelsaksische wereld komen.

De jonge SDAP sloot de parlementaire actie als onderdeel van haar streven niet uit. Zij moest zich, mede daardoor, allereerst tegenover de anarchistische en syndicalistische vleugels van de Nederlandse arbeidersbeweging bewijzen – en dat viel nog niet mee. Maar veel lastiger was het om zich als natuurlijke woordvoerder van de arbeidersklasse te laten gelden tegenover de katholieke en protestants-christelijke arbeiders, die hun eigen organisaties vormden. De sociaaldemocratische arbeidersbeweging, vanaf de oprichting van het ‘moderne’ Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV) in 1906 bestaande uit partij en vakbeweging, diende aan te sluiten in de rij van emancipatiebewegingen van de protestantse ‘kleine luyden’ en de katholieken, en moest van meet af aan concurreren met de confessionele arbeidersorganisaties. De arbeidersbeweging in Nederland is nooit exclusief of dominant socialistisch geweest.⁷ De sociaaldemocratie vertegenwoordigde niet meer dan een deel van de Nederlandse arbeidersbevolking en verwierf, mede als gevolg van het evenredige kiesstelsel, nooit een meerderheid. In het interbellum kwam zij niet verder dan nog geen kwart van de stemmen.

De Nederlandse sociaaldemocratie moest bovendien opboksen tegen een fel antisocialisme, dat niet alleen bij de gevestigde orde heerste, maar ook bij het niet zelden Oranjegezinde volk. Dat heeft in een tijdperk dat toch al geken-

merkt werd door maatschappelijke en politieke organisatievorming bijgedragen aan het ontstaan van de ‘rooie familie’, aan de creatie van een netwerk van sociaaldemocratische organisaties met een eigen sfeer en cultuur, waarvan de jeugdbeweging een zelfbewuste exponent was. Op nationaal niveau bleef de SDAP tot 1939 uitgesloten van regeringsdeelname. De gemeentepolitiek vormde als het ware de uitlaatklep waar de politieke energie en de politieke talenten van de sociaaldemocratie hun werkterrein vonden.

Strijdbaarheid en revolutionaire gezindheid werden in de sociaaldemocratische beweging uiteindelijk ingekaderd in praktische hervormingspolitiek. De SDAP werd ‘een doodgewone hervormingspartij’, overeenkomstig de voorspelling van Ferdinand Domela Nieuwenhuis, de aartsvader van het Nederlandse socialisme, bij haar oprichting in 1894.⁸ De nieuwe partij werd gevoed door de praktische benadering van zowel het wethouderssocialisme, dat in het interbellum in de steden tot ontwikkeling kwam, als het ingenieursocialisme, dat zijn oorsprong vond in de sociale beweging van Delftse ingenieurs vanaf het eind van de negentiende eeuw. Willem Drees was een typerend voorbeeld van het eerste, Willem Albarda van het tweede. Ter linkerkzijde was de SDAP in de eerste helft van de twintigste eeuw de dominante partij, met een sterk anticommunistische inslag. Vanaf het eind van de jaren dertig werd zij onderdeel van het Nederlandse politieke bestel, waarin minderheidspartijen in een politieke cultuur van overleg en compromissen tot coalitievorming veroordeeld zijn.

Werd de sociaaldemocratie nadat de verbanning tot de oppositiebanken in het interbellum werd beëindigd ook een ‘doodgewone coalitiepartner’, of bleef ze alleen ‘in uiterste noodzaak’ geduld als regeringspartij? Die these, door de politicoloog Hans Daudt verdedigd, heeft de charme van de eenvoud maar is toch moeilijk vol te houden voor een partij als de PvdA, die vanaf haar oprichting in 1946 meer dan de helft van haar bestaan deelnam aan de regering.⁹ Zij kon daardoor het regeringsbeleid in directe zin beïnvloeden en het politieke speelveld mede bepalen. Bovendien speelde zij een vooraanstaande, zo niet dominante rol in een aantal grote en middelgrote steden en enkele provincies. In Rotterdam en Amsterdam maakte zij van 1946 tot 2002 respectievelijk 2014 deel uit van het stadsbestuur (zie hiervoor de bijdragen van Ron de Jong en Henk van der Kolk, en van Pieter Nieuwenhuijsen). Daar komt bij dat zij ook maatschappelijk haar invloed kon doen gelden. De sociaaldemocratie ‘groeide’ niet alleen ‘in’ in het politieke bestel, maar sociaaldemocratische waarden en opvattingen werden ook onderdeel van breder gedragen denkbeelden in de Nederlandse maatschappij en van het overheidsbeleid.¹⁰

Al in de jaren dertig was duidelijk geworden dat de rond 1900 vorm gekregen SDAP vastliep – niet alleen in electoraal, maar ook in programmatisch en ideologisch opzicht. Een nog steeds op marxistische revolutieverwachtingen gebaseerde partij stond met lege handen tegenover een economische crisis en totalitaire bedreigingen vanuit nationaalsocialistische en communistische hoek. Een nieuwe generatie sociaaldemocraten zette een vernieuwingsproces in gang waarvan het Plan van de Arbeid en een nieuw beginselprogram in 1937 het resultaat waren en die zowel de ingroei van de SDAP in het politieke bestel bevorderde als daarvan uitdrukking was. Van een formeel nog altijd op omverwerping van het kapitalisme gerichte arbeiderspartij wilde de sociaaldemocratie een bredere volkspartij worden, die het kapitalisme ordende en aan banden zou leggen, de economische crisis met keynesiaanse politiek bestreed, democratie niet meer als middel maar ook als doel ging beschouwen en – zonder afscheid te nemen van haar internationale gezindheid – onderdeel werd van de natie, inclusief de acceptatie van het koningshuis en de landsverdediging. Daarmee was zij haar zusterpartijen ver vooruit.

In de crisissfeer aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog trad de SDAP toe tot het kabinet, vooral op aandringen van de katholieke politieke leiders – de uiterste noodzaak was daar. Partijleider Albarda en Jan van den Tempel werden in 1939 minister. Na de Duitse inval week het kabinet uit naar Londen. Tijdens de oorlogsperiode werd de overgrote meerderheid van de sociaaldemocratische joden vermoord, prominente vertegenwoordigers zoals Monne de Miranda en Simon de la Bella, en trouwe vakbondsleden zoals Isaäk Italiaander en Abraham Soesan; sommigen besloten in de meidagen van 1940 zelfmoord te plegen, zoals Emanuel Boekman. Aan hun lot, noch aan dat van de joodse overlevers, werd direct na de oorlog aandacht besteed. In de geschiedschrijving van de sociaaldemocratie is dit aspect van de oorlogsperiode nog steeds sterk onderbelicht. De aandacht is meer uitgegaan naar het politiek en maatschappelijk vernieuwingsstreven dat in de illegaliteit en in het gijzelaarskamp van Sint-Michielsgestel vorm kreeg. Onder de oorlogsomstandigheden konden muren geslecht worden die daarvoor het onderling contact hadden belemmerd.

De programmatische herziening uit de jaren dertig en het vernieuwingsstreven dat in de oorlog gestalte had gekregen kwamen samen in de oprichting van de Partij van de Arbeid in 1946, een nieuwe partij gevormd uit de SDAP, de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) en de Christelijk-Democratische Unie (CDU). Ook leden van de Christofoor-groep, progressieven uit de Christelijk-Historische Unie (CHU) en politiek daklozen traden toe. Een partij met

een rijke en gevarieerde bagage, die zoals hiervoor al vermeld toch vooral continuïteit met de vooroorlogse sociaaldemocratie te zien gaf. In de nieuwe partij bracht de zogeheten ‘Doorbraak’ vooral aan de top vernieuwing teweeg. Onder de leden en het kader overheersten vakbondsnuchterheid en het idealisme van de sociaaldemocratische jongerenbeweging, de Arbeiders Jeugd Centrale (AJC). In de politiek van de PvdA werkte het wethouderssocialisme door, al was het maar in de persoon van partijleider Drees.

De Partij van de Arbeid: een geschiedenis in vier etappes

In de wetenschappelijke literatuur wordt de naoorlogse geschiedenis van de sociaaldemocratie in West-Europa vaak ingedeeld in twee fasen. De eerste is die van de *trentes glorieuses*, van het succes van sociaaldemocraten bij het economisch herstel, het opbouwen van de verzorgingsstaat en de verdere integratie van de arbeidersklasse in de eerste drie decennia vanaf 1945. Na 1973 – met als draaipunt de eerste oliecrisis, de verzwakking van de positie van de dollar en het einde van Bretton Woods met zijn stelsel van vaste wisselkoersen – is het langzaam maar zeker gedaan met de sociaaldemocratische hegemonie. Na de tocht door de woestijn in de jaren tachtig breekt een tijd aan van aanpassing aan een liberale tijdgeest. Wij kiezen hier echter voor een andere periodisering, die wij voor de Nederlandse situatie toepasselijker vinden.

Zeker, ook in Nederland wordt een periode van grotere sociaaldemocratische invloed afgewisseld met een tijdperk waarin de sociaaldemocratie in het defensief is gedrongen. Maar in de eerste plaats was van een sociaaldemocratische zegetocht na de oorlog geen sprake; de macht werd steeds gedeeld, met confessionelen en liberalen die gezamenlijk een meerderheid vormden – waardoor er voor de sociaaldemocratie altijd de dreiging bestond te worden uitgerangeerd. De Nederlandse verzorgingsstaat is het resultaat van een compromis met sterk confessionele trekken. Ten tweede trad er in de jaren zestig een breuk op. De PvdA raakte electoraal en programmatisch in de knel, maar wist zich vervolgens te herstellen – de opmaat voor de ‘lange’ jaren zeventig, waarin de geradicaliseerde en uitgesproken ideologische en etatistische PvdA een belangrijke politieke rol bleef spelen. De herbezinning en matiging in de jaren tachtig mondden uit in een bestuurlijk succesvolle periode in de jaren negentig. De scherpe wending van 2002 in de Nederlandse politiek bakent voor de PvdA de ‘paarse’ tijd duidelijk af van de periode erna.

Wij onderscheiden daarom vier etappes in de afgelopen zeventig jaar en bieden in deze inleiding een korte schets van elke periode, met aandacht voor het leiderschap van de partij, de ideologie en het program, de partijorganisatie en de electorale basis en strategie. Daarnaast spelen natuurlijk de maatschappelijke en politieke omgeving, de partijverhoudingen en internationale trends hun rol. De betekenis die wij hechten aan het leiderschap vereist wellicht enige toelichting. De personalisering van de politiek lijkt misschien een recent verschijnsel en punt van aandacht te zijn, maar de betekenis van politiek leiderschap voor de identificatie met de sociaaldemocratie van de achterban zowel als de buitenwacht is al veel langer manifest – evenals voor andere partijen.¹¹ Vanaf de oprichting van de PvdA – en dat geldt evenzeer voor de SDAP – staan leiderschap en beweging of partij in een betekenisvolle verstandhouding tot elkaar. In hun leiderschap vertegenwoordigden Willem Drees, Joop den Uyl en Wim Kok de overheersende stemming van hun partij, zoals zij elk ook hun stempel op de PvdA drukten.¹² Als wij bij de vierde en vooralsnog laatste etappe van de geschiedenis van de PvdA komen, zal blijken dat ook snel wisselend leiderschap en gebrek aan politieke koersvastheid van de partij met elkaar samenhangen.

De PvdA is misschien wel net iets meer dan andere partijen gericht op wat tegenwoordig *multi-level governance* heet: zij acteert niet alleen op het nationale plan, dat beslist meer aandacht en invloed krijgt in de jaren vijftig; maar ook op het gemeentelijke niveau, dat een belangrijke politieke biotoop blijft en kweekschool voor nationale politici; en gaandeweg ook op het Europese podium, waar Sicco Mansholt als Europees commissaris voor Landbouw een beslissende invloed op het Europese beleid weet uit te oefenen. Dat is ook de reden dat wij in deze bundel de verschillende politieke niveaus aan de orde laten komen. De periodisering daarvan loopt overigens niet helemaal parallel met die van de nationale ontwikkeling.

Het tijdvak van Drees: de waarborgende staat

De eerste etappe van de PvdA valt samen met het leiderschap van Drees, die van 1948 tot 1958 minister-president is van vier opeenvolgende kabinetten van wisselende, brede samenstelling. De sociaaldemocratie treedt na de Tweede Wereldoorlog aanvankelijk aan met een radicaal sociaaleconomisch, politiek en cultureel hervormingsprogramma. De oprichting van de PvdA moet een politieke doorbraak teweegbrengen: een doorbreking van de vooroorlogse politieke

en maatschappelijke scheidslijnen. De PvdA wil niet alleen over de confessionele grenzen heen als vertegenwoordiger van de gehele arbeidersbevolking gaan optreden, maar ook de progressieve middenklasse aanspreken. Economisch kiezen de sociaaldemocraten aanvankelijk voor een programma van nationalisering, planning en vermogensdeling; cultureel voor een op christelijke leest geschoeide volksverheffing. Noch de Doorbraak, noch de radicale maatschappijhervormingen worden gerealiseerd. De kabinetten-Drees, waarvan de rooms-rode samenwerking de harde kern uitmaakt, worden eerder gekenmerkt door een gematigde, pragmatische hervormingspolitiek. Zij maken een buitengewoon ongelukkige start met de koloniale oorlog in Indonesië, maar weten verder in niet altijd gemakkelijk bereikte compromissen vorm te geven aan de wederopbouw en leggen de grondslagen voor de Nederlandse verzorgingsstaat. Drees sprak liever van 'de waarborgende staat' (zie daarvoor de bijdrage van Frans Becker).

Er ontstaat een typisch 'fordistisch' patroon: de georganiseerde arbeid en het georganiseerde kapitaal overleggen over de grote sociaaleconomische beleidslijnen, terwijl de ondernemers en managers baas in eigen bedrijf blijven – een klassencompromis dat ook voor de nodige homogeniteit binnen de arbeidende bevolking zorgt.¹³ Met zijn sobere levensstijl wordt Drees exemplarisch voor de 'jaren van tucht en ascese'. Hij groeit uit tot symbool van de sociale zekerheid door de onder zijn politieke verantwoordelijkheid in twee fasen tot stand gekomen ouderdomsvoorziening. Die past bij een collectivistisch georiënteerde sociaaldemocratische beweging, waarin de behoefte aan werk, wat meer welvaart, een woning en basale sociale zekerheid een belangrijke rol speelt. Voor wie kan, komen de mogelijkheden in zicht de maatschappelijke ladder te beklimmen.

De Verenigde Staten zorgen voor een klimaat van economische stabiliteit en groeimogelijkheden, ingekaderd door de afspraken die aan het eind van de oorlog in Bretton Woods zijn gemaakt over de internationale economische orde. In Nederland speelt de door de PvdA krachtig ondersteunde politiek van beheerste loonontwikkeling een cruciale rol bij de opbouw van de verzorgingsstaat en het herstel van het economisch potentieel, dat afhankelijk is van exportmogelijkheden. De Verenigde Staten nemen bovendien de leiding in de Koude Oorlog met de Sovjet-Unie, waarin ook de PvdA onvoorwaardelijk partij kiest. De in gang gezette Europese integratie verdeelt de partij: tegenover overtuigde Europese federalisten staan enerzijds de Atlantici, anderzijds de gematigde voorstanders van intergouvernementele samenwerking. Deze laatste, onder wie Drees, bepalen de koers (zie de bijdrage van Gerrit Voerman).

In kabinet en parlement wordt de partij geconfronteerd met een centrum-rechtse meerderheid, waardoor de speelruimte voor het sociaaldemocratisch program beperkt blijft. De Katholieke Volkspartij (KVP), meer nog dan de PvdA, kan daardoor een sleutelrol spelen. De uitstekende verkiezingsuitslag van 1956, een van de beste resultaten van de PvdA ooit, behaald in een keiharde strijd tussen Carl Rommes KVP en Drees' PvdA, geeft hoop op een echte doorbraak, maar deze blijft vervolgens uit. In essentie blijft de PvdA in deze tijd een niet-confessionele arbeiderspartij, ook als we naar het ledenbestand kijken. In de loop van de jaren vijftig wordt haar positie ondermijnd door stijgende consumptieverwachtingen en vervlakkende coalitiepolitiek. Bovendien begint het organisatiemodel in zijn voegen te kraken. Zoals een rapport uit die tijd vermeldt: 'Er is te weinig medewerking voor het partijwerk, het kader dreigt te verouderen, de geschooldheid wordt geringer, vergaderingen worden slecht bezocht.'¹⁴

Het tijdvak van Den Uyl: de spreiding van kennis, inkomen en macht

De belangrijke momenten van wijziging van koers, opstelling en leiderschap van de PvdA volgen in grote lijnen het bredere patroon van veranderingen van de Nederlandse politiek – en van dat van veel andere westerse landen –, zij het dat de timing niet altijd gelijkloopt. De stagnatie die aan het begin van de jaren zestig in de PvdA optreedt op electoraal, programmatisch en organisatorisch terrein is onderdeel van een internationaal politiek en maatschappelijk breukvlak. Herstel en wederopbouw zijn met redelijk succes voltooid. Onder de Nederlandse coalitieverhoudingen is de PvdA danig verbleekt. Tucht en ascese gaan het afleggen tegen stijgende welvaart, een wenkend consumptieperspectief en meer vrije tijd. In de sociaalwetenschappelijke literatuur wordt gesproken van het einde van de grote ideologieën die lange tijd de politiek hebben bepaald, ja zelfs van het 'einde van de ideologie' tout court. De politicoloog Otto Kirchheimer lanceert zijn these van de 'Allerweltpartei' of 'catch-all party': de ideologisch gedreven en sociaal betrekkelijk homogene massapartijen gaan, zo stelt hij, hun electorale basis verbreden naar de gehele bevolking en daartoe laten zij hun programmatisch profiel vervlakken. Het onderscheid tussen regerings- en oppositiepartijen vervluchtigt.¹⁵

Maar dan maakt zich in de jaren zestig opeens van delen van de maatschappij en de politiek een opwinding meester die pas aan het begin van de jaren tachtig weer zal luwen. Het conflictpotentieel van nieuwe issues en oude tegenstellingen wordt ontdekt. In de 'lange jaren zeventig' worden de tot dan

heersende gezagsverhoudingen en gedragsregels, in het gezin, in maatschappelijke instellingen waaronder het hoger onderwijs, en in de politiek ter discussie gesteld en betwist.¹⁶ De revolte is het resultaat van een complexe, gelaagde ontwikkeling en neemt in verschillende landen verschillende vormen aan. In de Verenigde Staten gaat het om de burgerrechtenbeweging en het verzet tegen de oorlog in Vietnam, en ontstaat een alternatieve hippiecultuur. In Duitsland krijgt de afrekening van een nieuwe generatie met het oorlogsverleden van hun ouders een centrale plaats. In Nederland moeten de 'regenten' het ontgelden.¹⁷ Hier botst een meritocratisch ingestelde naoorlogse generatie met de oude standenmaatschappij. De politieke vernieuwing die na de oorlog geen doorgang vond, wordt opnieuw opgeëist, en nu door de 'gedekoloniseerde' burger (zie de bijdrage van Joop van den Berg). De 'gedekoloniseerde' jeugd kan er trouwens ook wat van, maar wonder boven wonder profiteert de PvdA daarvan.

Dat is in belangrijke mate de verdienste van Joop den Uyl, die na een ingewikkelde leiderschapswisseling vanaf 1967 tot 1986 als lijsttrekker van de PvdA bij de verkiezingen zal optreden.¹⁸ Als directeur van de Wiardi Beckman Stichting (WBS), het wetenschappelijk bureau van de PvdA, heeft hij een politiek-theoretisch rijpingsproces doorgemaakt, waarvan zijn bijdragen aan het sociaaldemocratisch maandblad *Socialisme en Democratie* en aan een groot aantal commissierapporten getuigenis afleggen.¹⁹ Pièce de résistance daarvan is het onder zijn leiding in 1963 verschenen WBS-rapport *Om de kwaliteit van het bestaan*. In navolging van de analyse van de Amerikaanse econoom John Kenneth Galbraith in zijn boek *The Affluent Society* constateert Den Uyl dat tegenover toenemende private rijkdom sprake is van publieke armoede, van achterblijvende publieke voorzieningen, die juist een cruciale rol kunnen spelen bij het realiseren van sociaaldemocratische doelstellingen als vrijheid en gelijkwaardigheid, en die de kwaliteit van het bestaan kunnen bevorderen. Deze gedachtegang zal een belangrijke kern van zijn politieke opvattingen blijven en eveneens een programmatische leidraad van de PvdA. Met zijn gevoeligheid voor democratisering van maatschappij en politiek en geholpen door het werk op dit gebied van onder meer Ed van Thijn weet Den Uyl aansluiting te vinden bij de losbarstende kritiek op het verstopte politieke systeem. 'Mehr Demokratie wagen', het wordt de verkiezingsleus van SPD-leider Willy Brandt in die jaren. Het kabinet-Den Uyl (1973-1977) kiest als motto: de spreiding van kennis, inkomen en macht.

Terwijl overal van alles in beweging komt, gaat vanaf 1966 in de PvdA Nieuw Links zich roeren, een soort Nederlandse sociaaldemocratische afde-

ling van wat als internationaal verschijnsel *New Left* is gaan heten.²⁰ De groep, door de politicoloog Hans Daalder wel getypeerd als ‘nieuwe vrijgestelden’, drijft de PvdA niet alleen in programma en strategie in een radicale richting, maar breekt ook de verstarde partijcultuur open – om vervolgens zelf als een nieuwe partijelite te gaan functioneren. De tweede feministische golf slaat in sociaaldemocratische kring aan, met de nodige wrijving en conflicten. Joke Smit en Hedy d’Ancona zijn belangrijke wegbereiders en in de loop van de jaren zeventig worden de Rooie Vrouwen het organisatorische ankerpunt van de vrouwenbeweging in de PvdA. Op de vleugels van maatschappijkritische bewegingen vindt de partij electoraal de weg omhoog, met zeer goede uitslagen bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1977 en 1986 – mede als gevolg van de zogeheten polarisatiestrategie, die is gericht tegen de confessionele partijen. Zij lijkt en voelt zich *auf der Höhe der Zeit*.²¹ Het kabinet-Den Uyl, gedragen door drie progressieve partijen en gedoogd door twee confessionele – ‘rood met een wit randje’ – moet de beloften van politieke en maatschappelijke vernieuwing gaan inlossen. De balans is gemengd. Zo kent men successen in de sociale, volkshuisvestings- en buitenlandse politiek; in het bijzonder komt de stadsvernieuwing in de bijdrage van Nieuwenhuijsen aan bod, waarbij sociaaldemocratische wethouders een vooraanstaande rol speelden. Daartegenover staat een ongemak over het niet verwezenlijken van de vier grote maatschappelijke hervormingsvoorstellen met betrekking tot de grondpolitiek, de positie van de ondernemingsraden, de vermogensaanwasdeling en investeringsregelingen. En over het onvermogen het electorale succes van de PvdA in 1977 om te zetten in politieke macht en regeringsverantwoordelijkheid. Het zo felbegeerde tweede kabinet-Den Uyl kwam er niet. Is de PvdA dan toch te laat aan de macht gekomen, zoals Den Uyl in een terugblik vaststelde?²²

Het tijdvak van Kok: de activerende verzorgingsstaat

Het electorale en aanvankelijk ook machtspolitieke succes van de PvdA maskeert twee belangrijke problemen. Het eerste heeft betrekking op de sociale samenstelling van partij en kiezersaanhang. Het is een vraagstuk dat niet alleen in de Nederlandse politiek ter linkerzijde een rol speelt, ook in de Verenigde Staten is de Democratische Partij in toenemende mate georiënteerd geraakt op allerlei progressieve maatschappelijke bewegingen. Deze leveren niet alleen onvoldoende eenheid van koers en program op; belangrijker nog is dat daarmee de Democraten hun aanhang uit de arbeiders- en lagere middenklasse uit het oog

verliezen. Voor de PvdA doemen vergelijkbare problemen op. Het kader van de partij, dat in de jaren vijftig nog vooral uit arbeiderskringen is gerekruteerd, gaat nu bestaan uit de nieuwe professionals – en dat geldt ook voor de politici.²³ Maar tussen deze nieuwe groep – in campagnetermen de ‘cultuurgevoeligen’ genoemd – en de oude arbeidersaanhang bestaan aanzienlijke verschillen in belang en oriëntatie, zoals de bijdrage van Philip van Praag aan de hand van onderzoek binnen de PvdA uit die tijd laat zien. Den Uyl slaagt er tijdens zijn kabinet en de verkiezingen van 1977 in de positie van de PvdA onder de arbeidersklasse vast te houden, maar in de jaren daarna wordt het steeds lastiger de arbeidersaanhang en die uit de middenklasse in een electorale coalitie bijeen te houden.

Het tweede probleem is de toenemende discrepantie tussen de radicale verwachtingen van de partijachterban – nog eens bevestigd in het beginselprogramma van 1977 – en de realiteit van de (internationale) politiek. De wrijving tussen beide is al manifest in het kabinet-Den Uyl zelf, maar in de loop van de jaren zeventig gaat het linkse sentiment steeds meer botsen met het maatschappelijk en politiek krachtenveld. Een van de centrale vraagstukken voor de economische politiek – stagnatie plus inflatie, de zogenoemde stagflatie – blijkt niet goed aan te pakken met vertrouwde sociaaldemocratische recepten. De positie van de dollar komt onder druk te staan en het systeem van Bretton Woods gaat op de helling. De oliecrisis verergert de situatie. Een liberale onderstroom komt aan de oppervlakte – in het economisch denken en in de (economische) politiek, met de Amerikaanse president Ronald Reagan en de Britse premier Margaret Thatcher als prominente vertegenwoordigers. Als het eerste kabinet-Lubbers van CDA en VVD in 1982 aantreedt, is ook de omslag in de Nederlandse politiek gemaakt. De Kamerverkiezingen van 1986 leveren de PvdA een uitstekend resultaat op, maar geen regeringsverantwoordelijkheid. Na deze ‘overwinningsnederlaag’ is het nu aan Kok om de genoemde problemen op te lossen.

Kok heeft een succesvolle loopbaan in de vakbeweging achter de rug als hij in 1986 Den Uyl opvolgt. Hij is niet alleen bekend als radicaal actievoerder, maar ook als kundig onderhandelaar en bestuurder, zoals bij de fusie van NVV en Nederlands Katholiek Vakverbond (NKV) tot de Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV) is gebleken en bij de totstandkoming van het zogeheten Akkoord van Wassenaar. Het is vooral deze laatste kwaliteit die hem in de tweede helft van de jaren negentig een ijzeren reputatie als premier oplevert. Zijn komst naar de PvdA – sluitstuk van een langdurig intern beraadslagingsproces – moet de arbeidersaanhang vertrouwen bieden. Onder zijn leiding neemt de partij afscheid van het radicale en etatistische programma van de jaren zeventig en

de harde polarisatiestrategie uit die tijd. Het partij kader, dat een stevige greep op het interne partijleven had, verliest in deze jaren als gevolg van een ingrijpende vernieuwing van de organisatie zijn bepalende positie. Programmatisch vindt de PvdA vanaf 1989 regeerderwijs en met vallen en opstaan een nieuwe koers. Zij moet nu opereren in een geheel ander maatschappelijk en ideologisch klimaat dan in de decennia hiervoor: niet meer als leidende maar als volgende partij. De jaren van op- en uitbouw van de verzorgingsstaat hebben plaatsgemaakt voor hervorming – en dat betekent toch vooral ook versobering. Voor de sociaaldemocratie blijkt de steun voor dergelijke hervormingen – ook in andere landen – veel electorale ellende met zich mee te brengen, zoals onder meer blijkt uit de zogeheten WAO-crisis van 1991.

Belangrijke leidraad bij deze hervormingen wordt het begrip van de activerende verzorgingsstaat. Het Nederlandse sociale stelsel was vooral opgebouwd rond de overdracht van inkomen naar hen die om welke reden ook buiten het arbeidsproces zijn geraakt. Daarop was – ook in sociaaldemocratische kring – al eerder kritiek te horen.²⁴ De PvdA kiest er nu – deels noodgedwongen – voor de verzorgingsstaat zo in te richten dat hernieuwde toetreding tot de arbeidsmarkt meer centraal komt te staan. Het is een model dat in de Scandinavische landen vanouds is beproefd. De sociale agenda wordt in de volle breedte onderwerp van overleg tussen sociale partners en de overheid en krijgt als typerend Nederlands ‘poldermodel’ internationale bekendheid. In hoeverre dit model dan wel de ontwikkeling van de huizenmarkt verantwoordelijk is geweest voor het economisch succes van de jaren negentig is punt van discussie.²⁵

Vanaf het begin van de jaren negentig komen ook elders weer progressieve partijen aan het bewind. De PvdA wordt de Nederlandse vertegenwoordiger van de Derde Weg, een politieke richting die door de Democraten onder leiding van de Amerikaanse president Bill Clinton en Labour onder leiding van de Britse premier Blair wordt gewezen. Meebewegend met hun tegenstanders nemen zij een deel van de erfenis van hun conservatieve voorgangers over, en zoeken een weg tussen socialisme en liberalisme. Ook de PvdA voegt zich in de economisch-politieke consensus die in de jaren tachtig is ontstaan, en in sociaaldemocratische kring treedt een herwaardering van de markt op – nu ook gezien als instrument om zowel de publieke sector te dynamiseren als op de collectieve voorzieningen te bezuinigen. In haar electorale strategie zoekt de PvdA het midden op – en het lijkt er zelfs even op dat Kok, na de desastreuze verkiezingsresultaten van de confessionelen, met zijn partij het politieke centrum gaat bezetten en de positie van het CDA overneemt.

Tegenover de langdurige bestuursmacht (1989–2002) staat aanzienlijk identiteitsverlies van de PvdA. Het belangrijkste identificatiepunt voor de partij wordt Kok. De bestuurlijke en beleidsmatige oriëntatie wint het van een meer politiek-maatschappelijke benadering; vooral in de steden krijgt de sociaaldemocratie daarvoor een electorale rekening gepresenteerd en verliest zij het contact met een deel van haar klassieke achterban. Met de vakbeweging ontstaat een harde breuk als gevolg van de ingrepen in de WAO in 1991 (zie de bijdrage van Simon Otjes). Onder Kok kiest de PvdA voor een uitgesproken pro-Europese integratiekoers.

De door D66²⁶ afgedwongen samenwerking tussen PvdA en VVD in de twee paarse kabinetten onder leiding van Kok (1994–1998 en 1998–2002) getuigt van de geringe afstand die nog bestaat tussen de oude politieke tegenstanders, maar scheidt ook ruimte voor een nieuwe tegenstelling: die tussen de gevestigde partijen en een anti-establishment politiek.²⁷ Noch het paarse levensgevoel van de goed opgeleide tweeverdieners, noch een nieuwe politieke configuratie rond de paarse samenwerking houdt lang stand. Integendeel, in 2002 volgt een buitengewoon harde afrekening met paars en de PvdA, met de overwinning bij de gemeenteraadsverkiezingen van Pim Fortuyn in Rotterdam, en, na de moord op Fortuyn, die van de Lijst Pim Fortuyn (LPF) bij de Tweede Kamerverkiezingen.

Na de dreun: de electorale achtbaan

De electorale kwetsbaarheid van de PvdA wordt al in 1990 zichtbaar bij de gemeenteraadsverkiezingen, zoals in Amsterdam, waar de partij de helft van haar aanhang verliest, met een vervolg bij de lokale en Tweede Kamerverkiezingen van 1994. Maar in 2002 volgt een electorale dreun die de sociaaldemocraten nog niet eerder hebben meegemaakt. De kiezer is daarna op drift gebleven – verkiezingsonderzoekers spreken van een extreme volatiliteit. De uitslagen voor de PvdA laten een jobbeweging zien, met per verkiezing grote verschillen rondom een dalende lijn (zie figuur 1). De pieken worden lager, de dalen dieper. Daarbij komt dat het politieke speelveld sterk gefragmenteerd raakt – terwijl in 1989 CDA en PvdA nog gezamenlijk een parlementaire meerderheid bezaten, is dat sindsdien niet meer het geval geweest en zijn voor regeringscombinaties meerdere partijen nodig. Sinds 1998 heeft geen enkel kabinet de rit uitgezet. De klap in 2002 wordt uitgedeeld door Fortuyn, die in het bijzonder de PvdA verwijt het publieke domein te verkwanselen en geen oog te hebben voor de integratieproblemen in de grote steden. Hij maakt furore met een boek onder de titel *De*

puinhopen van paars en uit scherpe kritiek op de islam. De moord op Fortuyn in mei 2002 trekt diepe sporen in maatschappij en politiek. De moord op filmmaker Theo van Gogh in 2004 zet het integratievraagstuk nog meer op scherp.

Het politieke landschap is daarmee voor de PvdA drastisch veranderd. Zij verliest haar monopolie op links: de SP, voormalige radicale splinter, ontwikkelt zich sinds de Tweede Kamerverkiezingen van 1994 tot een geduchte activistische linkse rivaal, maar de PvdA weigert deze ontwikkeling onder ogen te zien.²⁸ Van onderlinge samenwerking of coalitievorming is geen sprake. Tegelijkertijd wordt D66 een belangrijke concurrent ter rechterzijde, met zijn aantrekkingskracht op een hoogopgeleid kiezerskorps dat ongeremder kan kiezen voor Europese integratie en de kansen die de nieuwe kennisintensieve diensteneconomie biedt. Ten slotte krijgt een modern populisme vorm, dat zich scherp afzet tegen de ‘gevestigde’ politieke partijen, tegen de Europese integratie, immigratie en islam. De PVV van Geert Wilders trekt ook kiezers weg bij de traditionele aanhang van de PvdA, zoals het Front National in Frankrijk op een aanzienlijke arbeidersaanhang kan rekenen. Niet alleen de politieke verhoudingen veranderen, maar ook het maatschappelijk klimaat. ‘Het gaat goed met mij, maar niet met ons’, wordt de korte samenvatting daarvan in termen van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Werd Nederland gekenmerkt door een prudent progressieve sfeer, deze is na de eeuwwisseling een stuk harder en grimmiger geworden.

Electoraal heeft de PvdA veel vaste grond onder de voeten verloren. De rapporten die na de zware verkiezingsnederlagen van 2002 en 2006 worden opgesteld door partijcommissies, geven een beeld van een partij die ook programmatisch en ideologisch de koers is kwijtgeraakt. De inzichten die zij van binnenuit bieden, laten zien hoe kwetsbaar de PvdA programmatisch is geworden. Een vergelijkbaar beeld wordt in deze jaren ook voor een groot publiek zichtbaar in de documentaire van Rudi Boon, ‘De Wouter-tapes’, die registreert hoe PvdA-lijsttrekker Wouter Bos in de verkiezingscampagne van 2006 tevergeefs zoekt naar een kernboodschap voor zijn partij. Waar staan we nu eigenlijk voor? Dat is inderdaad de vraag. Op belangrijke beleidsonderdelen is er een gebrek aan consistentie, zoals fiscalist Flip de Kam bijvoorbeeld voor het terrein van de belastingpolitiek heeft laten zien.²⁹ Het is de PvdA gaan ontbreken aan een eigen, zelfstandig, herkenbaar programma. De betrekkelijk snelle leiderschapswisselingen – Ad Melkert, Wouter Bos, Job Cohen en Diederik Samsom vanaf 2002 – hebben niet bijgedragen aan de stabilisering van de positie van de PvdA maar eerder gezorgd voor steeds wisselende accenten.

Organisatorisch zijn onder het voorzitterschap van Ruud Koole (2001–2005) meer direct-democratische elementen aangebracht, zoals de rechtstreekse verkiezing van lijsttrekkers en de partijvoorzitter door de leden, maar deze ingrepen hebben de PvdA geen grotere aantrekkelijkheid als ledenclub opgeleverd. Het ledental is inmiddels gezakt tot onder de 50.000 en trekt niet aan, ondanks voornemens van voorzitter Hans Spekman bij zijn aantreden in 2012 om op afzienbare termijn weer op 100.000 leden te komen – wat in 1987 voor het laatst het geval was (zie figuur 1 in de bijdrage van Ruud Koole, Josje den Ridder en Joop van Holsteyn). Alhoewel over belangrijke vraagstukken als de Europese samenwerking, migratie en integratie onder de leden van de partij uiteenlopende standpunten bestaan, heeft zich geen duidelijke vleugelvorming voorgedaan, zoals Koole, Den Ridder en Van Holsteyn in hun bijdrage laten zien. Incidentele pogingen van onderop in de PvdA om tot een scherper ideologisch profiel te komen zijn niet succesvol geweest.

De PvdA reageert op de toegenomen spanningen over migratie en integratie met een verharding en verstrakking van haar standpunten op dit terrein – om te beginnen met de migratiewetgeving die Cohen als staatssecretaris ten tijde van het tweede paarse kabinet door het parlement loodst, en vervolgens met een door het partijbestuur opgestelde resolutie over integratie in 2009. Maar de spanningen op dit gebied blijven voor verdeeldheid en wrijving zorgen binnen de sociaaldemocratie, zoals onder meer blijkt in 2015, wanneer twee Tweede Kamerleden met Turkse achtergrond uit de PvdA-fractie stappen.

Ook ten aanzien van de Europese integratie, een tweede thema dat voor sterke verdeeldheid onder kiezers en directe achterban zorgt, herziert de PvdA haar koers. In zijn bijdrage brengt Voerman deze en eerdere veranderingen in de opstelling van de PvdA ten aanzien van Europa in kaart. De pro-integratielijn van Kok wordt na het verloren referendum over de Europese ‘grondwet’ ingeruild voor een meer terughoudend standpunt. De meerderheid van de kiezers, inclusief een ruime meerderheid van PvdA-stemmers, wijst in 2005 in deze volksraadpleging een nieuw, ‘constitutioneel’ verdrag voor de EU af. Verontrustend daarbij is dat de opvattingen over Europese integratie en het nieuwe verdrag samenhangen met wat een nieuwe scheidslijn in het electoraat lijkt te gaan worden tussen hoger en lager opgeleiden.³⁰ De eurocrisis en de problemen van de Griekse economie brengen de PvdA vervolgens weer op de Europese route. Het is gedaan met de subsidiariteit. Jeroen Dijsselbloem, sociaaldemocratisch minister van Financiën in het kabinet-Rutte II en tevens voorzitter van de ‘eurogroep’ van ministers van Financiën van de Economische en Monetaire

Unie (EMU), pleit zelfs voor vergaande politieke integratie binnen de eurozone op het gebied van economische en financiële politiek.

Van 2007 tot 2010 neemt de PvdA samen met de ChristenUnie en het CDA deel aan het kabinet-Balkenende IV en met de VVD vanaf 2012 aan het kabinet-Rutte II. In beide gevallen levert de PvdA de minister van Financiën en beiden worden zij met een ernstige crisissituatie geconfronteerd: Bos met de financiële crisis en Dijsselbloem met de eurocrisis. De eerste wordt gedwongen tot vergaand ingrijpen in Nederlandse financiële instellingen – en krijgt daarvoor publieke waardering. De tweede wikkelt de verstrekkende overheidsbemoeienis met ABN Amro af door – in tegenstelling tot de voorstellen van het PvdA-verkiezingsprogramma tot nationalisering van de bank – deze weer naar de beurs te brengen. In de Europese economische en monetaire crisis kiest Dijsselbloem voor een strakke handhaving van begrotings- en schuldnormen en voor een straffe combinatie van financiële steun aan Griekenland en het opleggen van ingrijpende hervormingen.

In de regering bepalen de sociaaldemocraten hun positie ten opzichte van de verdere hervorming van de verzorgingsstaat. Als partner in het kabinet-Balkenende IV ondersteunen zij een vergaande hervorming van het pensioenstelsel – een voorstel dat de FNV in een existentiële crisis stort (zie de bijdrage van Otjes). Hoe gevoelig dit thema bij de achterban ligt, is Bos al bij de verkiezingscampagne van 2006 duidelijk geworden als hij onverwacht de fiscalisering van de AOW bepleit. Als coalitiegenoot in het kabinet-Rutte II past de PvdA zich, na felle kritiek op het bezuinigingsbeleid van de eerste regering-Rutte (van VVD en CDA, met gedoogsteun van de PVV), aan de heersende beleidsopvattingen over het financieel-economische beleid aan en tekent mede vanwege Europa voor een ingrijpend bezuinigingspakket. Onderdeel daarvan is een omvangrijke bezuiniging op het terrein van de zorg, die gepaard gaat met vergaande decentralisatie ervan naar het gemeentelijk niveau. Ook de arbeidsvoorziening voor hen die door een handicap ver van de arbeidsmarkt afstaan, wordt grondig op de schop genomen en gedecentraliseerd. Het is de meest omvangrijke herziening van de verzorgingsstaat tot dan toe. Als richtinggevend begrip wordt er door de regering ‘participatiesamenleving’ voor gemunt, maar de PvdA voelt zich daarbij duidelijk ongemakkelijk. Moet zij het omarmen als een nieuw sociaaldemocratisch perspectief, of er juist afstand van houden vanwege de liberale anti-overheidsstrekking ervan? Belangrijk element van de sociale politiek wordt voorts een eerste beteugeling van de vergaande flexibilisering van de arbeidsmarkt, met wetgeving van minister van Sociale Zaken Lodewijk Asscher.

De recente verkiezingsresultaten en peilingen geven aan dat de positie van de PvdA ernstig verzwakt is. Dat lot treft haar niet alleen, ook de meeste zusterpartijen in Europa staan er niet florissant voor. Iedere betere verkiezingsuitslag (2003, 2012) doet de verwachting in de PvdA herleven dat met een uitgekende campagne de kiezers kunnen worden teruggewonnen. Maar gezien de neergaande electorale lijn en vergelijkbare ontwikkelingen in andere Europese landen is de conclusie onontkoombaar dat het om iets fundamenteelers gaat. De diagnose ervan is niet makkelijk te stellen. Wat is er precies aan de hand? Heeft de politiek van de Derde Weg de sociaaldemocratie van haar identiteit en ideologische ankers beroofd? Heeft zij zich te veel geïdentificeerd met het proces van Europese integratie en de overdracht van soevereiniteit, waardoor het haar vervolgens op nationaal niveau aan instrumenten ontbreekt om het verschil te maken? Is zij programmatisch onvoldoende herkenbaar geworden? Is zij het vertrouwen van de kiezers kwijtgeraakt door een te bestuurlijke, technocratische opstelling? Is het leiderschap onvoldoende berekend op zijn taak? Ontbreekt het aan gezaghebbende politici? Is haar oude electorale coalitie niet meer bijeen te houden? Biedt een organisatie als de PvdA onvoldoende bindings- en participatiemogelijkheden voor nieuwe generaties? De positie en de uitgangspunten van de sociaaldemocratie worden, zoveel is in ieder geval duidelijk, al enige tijd op de proef gesteld door trends en vraagstukken waarop zij nog geen afdoende antwoord heeft kunnen vinden.

De sociaaldemocratie op de proef gesteld

De meest in het oog lopende trend is de electorale achteruitgang van de sociaaldemocratie, in vrijwel alle Europese landen (zie de bijdrage van Steven Wolinetz). Het lukt de PvdA niet een brede electorale coalitie van arbeidersaanhang en middengroepen bijeen te houden. Nieuwe partijen en oudere concurrenten trekken links en rechts kiezers weg. En zijn er geen partijen van buiten – zoals in Nederland GroenLinks, D66 en de SP – die een electoraal splijtende werking hebben, dan zijn het wel de interne centrifugale krachten, zoals in de Franse Parti Socialiste en het Britse Labour, die voor grote spanningen in eigen gelederen zorgen. De fragmentering van het partijpolitieke landschap weerspiegelt wat er in de samenleving aan de hand is en drukt nieuwe maatschappelijke scheidslijnen uit. Zoals uitgebreid onderzoek van de Zwitserse politicoloog Hanspeter Kriesi en zijn collega's heeft laten zien, ontstaat er als gevolg van

maatschappelijke veranderingen – en in het bijzonder door de internationalisering van ons economische en culturele leven – een nieuwe scheidslijn tussen hen die daarvan makkelijk profiteren dankzij opleiding en maatschappelijke startpositie, en hen die daarvan in baan en leefomgeving eerder de nadelen ondervinden. Daardoor ontstaan uiteenlopende wereld- en politieke oriëntaties, deels zelfs gescheiden werelden, ook geografisch, die niet makkelijk in en door één politieke beweging kunnen worden overbrugd. De nieuwe scheidslijn loopt immers dwars door de sociaaldemocratische achterbannen heen. Het is de vraag of, sinds het ontstaan van politieke partijen langs scheidslijnen van klasse en religie, nu een nieuw stelsel ontstaat: gefragmenteerder, inclusief een nieuw type populisme dat zich sterk afzet tegen de gevestigde partijstructuur. De opdracht die de sociaaldemocratie zich uit electorale en machtspolitieke overwegingen stelde om verschillende groeperingen bijeen te brengen, krijgt daarmee een bredere maatschappelijke dimensie: ‘de boel bij elkaar houden’, zoals Den Uyl het in de jaren tachtig al formuleerde. Falen volkspartijen als de sociaaldemocratie daarin, dan zou dat ook het risico van maatschappelijke desintegratie met zich mee kunnen brengen.

Maar rond welk programma kunnen uiteenlopende groepen kiezers verenigd worden? Van Praag wijst er in zijn bijdrage aan deze bundel nog eens op dat een nieuw, voor beide genoemde groepen aantrekkelijk idee van de verzorgingsstaat nodig zal zijn om een brede electorale coalitie nieuw leven in te blazen. Maar de politiek-bestuurlijke elite, inclusief de sociaaldemocratie van de Derde Weg, is een andere route in geslagen, die aanpassing aan de nieuwe omstandigheden omhelsde, de voordelen van internationalisering breed uitmat en daarmee de scheidslijn eerder verscherpte dan overbrugde.³¹ Overheersend werd de gedachte dat ‘de BV Nederland’ haar concurrentiepositie moest versterken door aanpassing van de verzorgingsstaat, door ruimte te scheppen voor de markt, door de introductie van een Angelsaksisch ondernemingsmodel en door versterking van de veerkracht van de werknemers.

In het liberale wereldbeeld is de markt – ook internationaal – het beste coördinatiemechanisme. De PvdA is daarin ver meegegaan, maar heeft de dynamiek van de markt in combinatie met de internationalisering onderschat. Zoals Bos in zijn in 2010 gehouden Den Uyl-lezing stelde: de grootste tragiek van de Derde Weg is ‘gelegen in het feit dat de op zich noodzakelijke wending van de sociaaldemocratie naar een positievere houding ten opzichte van bedrijfsleven, vrije markt en ondernemerschap, plaatsvond op het moment dat het moderne kapitalisme van karakter aan het veranderen was. [...] Om het

maar eens plastisch uit te drukken, de Derde Wegprogressieven sliepen in met een voorheen redelijk getemde vrije markt maar werden wakker met een ontketend monster.³² Een typisch geval van *tragic timing*. Er was overigens wel voor gewaarschuwd.³³ Het optimisme over de markt gold evenzeer de werking ervan in de publieke sector, maar ook daar kwamen de sociaaldemocraten vaak van een koude kermis thuis.

De verschuivende verhouding tussen markt en staat betreft meer dan een praktische vraag naar wat het beste werkt. Zij raakt aan de kern van het sociaaldemocratisch program. Politiek was voor de sociaaldemocratie het middel om degenen met geringe maatschappelijke invloed een stem te geven. Na de Tweede Wereldoorlog ontstond uit dit streven een gemengde economie, met een bijsturende en medecoördinerende rol voor de politiek en een lokaal en nationaal vormgegeven verzorgingsstaat als tegenwicht tegen 'de amorele hardheid van de economie'.³⁴ Het publieke domein, collectieve voorzieningen, moesten ervoor zorgen dat belangrijke sociaaldemocratische waarden die de markt niet kon bieden toch gerealiseerd werden. De 'hyperglobalisering', zoals de aan Princeton University verbonden econoom Dani Rodrik het proces van internationalisering omschrijft, tast de grondslag van dit sociaaldemocratisch model aan, omdat dit type globalisering niet goed te combineren valt met belangrijke voorwaarden voor dit model, te weten soevereiniteit en democratie.³⁵ Langs welke weg kan dit internationale kapitalisme aan banden worden gelegd?

Sociaaldemocraten zijn in een verenigd Europa een antwoord gaan zien, maar de wijze waarop de Europese integratie vorm heeft gekregen stelt de sociaaldemocratische ordening van het kapitalisme evenzeer op de proef (zie de bijdrage van Voerman). Er is veel nadruk komen te liggen op de zogenoemde 'negatieve integratie', om een *level playing field* voor een Europese markt te scheppen, terwijl de sociale en democratische kanten van het integratieproces daarbij sterk zijn achtergebleven.³⁶ In de eurozone overheerst een behoudende financieel-economische politiek. Door de grote verschillen in economische positie en politieke cultuur tussen noord en zuid in de EMU zijn tijdens de economische crisis de spanningen sterk opgelopen. Tegenover de noordelijke irritatie over het in het zuiden gevoerde beleid staat de zuidelijke kritiek op de ontwrichtende effecten van het Europese beleid. Ook binnen de sociaaldemocratische familie leidt dit tot stevige wrijving. Tegelijkertijd is het draagvlak voor de Europese integratie in een daarover gepolariseerde publieke opinie afgebokeld. Daarbij komt dat de sociaaldemocraten in Europa worstelen met een nieuwe (internationale) veiligheidspolitiek. Een gemeenschappelijke overtuiging is

nog niet zichtbaar. Ook de recente vluchtelingenstroom heeft eerder de zwakte dan de kracht van het verenigd Europa blootgelegd.

Intussen is over de burgers een individualisme vaardig geworden dat haaks is komen te staan op belangrijke uitgangspunten van sociaaldemocratische politiek. Het nieuwe individualisme is immers maar zeer gedeeltelijk gegaan in de richting van meer autonomie, zelf richting kunnen geven aan het eigen leven, van datgene wat de Britse filosoof Isaiah Berlin heeft omschreven als positieve vrijheid. In plaats daarvan heeft het zich vooral ontwikkeld tot een plat-liberale opvatting van individuele verdienste voor meer of minder succes in het maatschappelijk leven. Wie geslaagd is, heeft dat aan zichzelf te danken. Wie geen werk heeft, moeite heeft zich een weg te vinden in de maatschappij, is daaraan zelf schuld en moet beter zijn of haar best doen. In de woorden van journalist Jurre van den Berg: ‘We zijn op onszelf aangewezen en teruggeworpen, volgens het meritocratische principe dat eigen talent en inzet bepalen wat je bereikt in het leven. Afwachten tot de economie aantrekt? Aan de slag! *No future?* Later is allang begonnen!’³⁷ De collectieve arrangementen van de verzorgingsstaat komen daarmee ter discussie te staan, en de sociaaldemocratische opvattingen op dit terrein hebben serieuze concurrentie gekregen van liberale en conservatieve denkbeelden.³⁸

Het terugbrengen van maatschappelijk succes of falen tot individuele verantwoordelijkheid onttrekt het gegeven aan het zicht dat er, na een periode waarin door groeiende en evenwichtig gespreide welvaart een brede middenklasse kon ontstaan, inmiddels sprake is van een nieuwe, groeiende structurele ongelijkheid. Deze vertoont – zij het op een hoger niveau van welstand – trekken van het ongeremde kapitalisme van rond 1900. Destijds werd daarmee de strijd aangebonden door middel van collectieve actie; nu zit de ideologie van het individualisme dat in de weg. De sociaaldemocratie heeft daaraan zelf bijgedragen door in sterke mate de individuele ontplooiing en keuzevrijheid centraal te stellen in haar program – zoals in de beginselen van 1977 – met verwaarlozing van de gemeenschapsgedachte. Toch is, zo laat de Belgische socioloog Mark Elchardus in een essay over vrijheid zien, niet het bevorderen van de individuele keuze, maar het organiseren van de collectieve actie ‘de hedendaagse, emancipatorische opdracht van de sociaal-democratie’.³⁹

Niet alleen de internationalisering van de economie en de ideologie van de individuele verantwoordelijkheid stellen sociaaldemocratische uitgangspunten op de proef, dat geldt evenzeer voor het veranderend karakter van het hedendaagse kapitalisme. Ontwikkelingen in de jaren negentig in de richting van een kennisintensieve diensteneconomie leken een belofte in te houden van nieu-

we, democratischer arbeidsverhoudingen in bedrijven en een grotere rol voor de factor arbeid, als belangrijkste asset in een maatschappij waarin kennis als belangrijkste element in productie en dienstverlening ging gelden. Maar deze belofte is maar in heel beperkte mate ingelost. Nieuwe technologieën, de financialisering van bedrijfsleven en economie met alle nadruk op aandeelhouderswaarde, toenemende ongelijkheid in inkomen en vermogen, nieuwe concurrentieverhoudingen ten gevolge van migratie en een vergaande flexibilisering van de arbeidsmarkt hebben roet in het eten gegooid.⁴⁰ De factor arbeid staat er in een aantal opzichten minder sterk voor dan veertig jaar geleden en moet bovendien inschikken ter wille van de duurzaamheid.

De hedendaagse ontwikkeling van het kapitalisme en de politiek van liberalisering hebben, zo liet de Duitse socioloog Wolfgang Streeck in 2009 zien, vooral een culturele component. Het aanjagen van verfijnde en gedifferentieerde consumptiepatronen en de vrijwel totale onderschikking van werk en arbeidsverhoudingen aan de eisen van de kapitalistische productie vormen er de kenmerken van. Kapitalisme ‘has become a culture, or even a cult, in addition to and on top of a regime of production and exchange, and it is only in terms of a theory that takes this seriously that capitalism’s potential futures may be realistically assessed’. Dit kapitalisme schept niet alleen meer vrijheid en ruimte voor ondernemingen, maar behelst ook ‘a profound reeducation of workers and their families, not only regarding their economic needs but also with respect to a new, allegedly freely chosen but in fact normatively obligatory way of life that is thoroughly adjusted and subservient to the functional demands of an evolving capitalism’.⁴¹ Er is sprake van afbraak van sociale bescherming (de zogeheten re-commodificatie) van arbeid. Deze ontwikkelingen vragen, aldus Streeck, om een tegenbeweging à la Polanyi om grenzen te stellen aan de overwoekering van het leven door kapitalistische verhoudingen.⁴² Dit nieuwe kapitalisme heeft de sociaaldemocratie, inclusief de vakbeweging, uit balans gebracht. Het vraagt om meer dan meebewegen met kleine correcties. Nieuwe analyse en andere hervormingen zijn nodig, op het gebied van arbeidsrelaties, inkomens- en vermogensverhoudingen, ondernemingsbestuur, en het buitengewoon kwetsbare punt van de huidige economie, de combinatie van werk en ‘de rest van het leven’.

Terwijl de sociaaldemocratie voor nieuwe orderings- en sturingsvragen staat, lijken de democratie en politieke partijen daarvoor niet meer goed toegerust te zijn. Belangrijke instituties van ons parlementaire systeem hebben te maken met een gebrek aan vertrouwen en legitimiteit, waaronder partijen. Zij zijn in ledental sterk teruggelopen en bij de oude volkspartijen CDA en PvdA

zijn jongere generaties volstrekt ondervetegenwoordigd. Zij hebben weliswaar het monopolie op de openbare, verkiesbare ambten, maar zijn maatschappelijk ontworteld geraakt, zoals Van den Berg in zijn bijdrage laat zien. Dat heeft gevolgen gehad voor het selectieproces van politici, voor hun representativiteit en hun maatschappelijk gezag.⁴³ Er wordt gewezen op het gebrek aan ambachtelijkheid van de volksvertegenwoordiging. Er is veelvuldig kritiek geleverd op de grote afstand die is ontstaan tussen de belevingswereld van de burgers en de beleidsmatige en bestuurlijke werkelijkheid van politici en bestuurders. Vertegenwoordigt een partij als de PvdA nog een electorale achterban? De balans tussen vertegenwoordigende en verantwoordelijke politiek is verstoord, aldus de Ierse politicoloog Peter Mair.⁴⁴ De technocratie lijkt het te winnen van de democratie. Niet alleen omdat politici bevangen zijn door de financieel-bestuurlijke logica, maar ook omdat besluitvorming in toenemende mate van democratische naar technocratische instellingen verschuift.⁴⁵ De historicus Piet de Rooy concludeerde na een lange zoektocht naar de politieke cultuur van Nederland dat de politiek ‘midden in een overgangsfase’ is: ‘Alle structurele elementen, zoals die zich in de politieke cultuur achtereenvolgens ontwikkeld hebben, hebben hun kracht verloren.’⁴⁶ En, voegen we daaraan toe, daar komt bij dat de PvdA een magische aantrekkingskracht heeft op kritiek, van binnen en buiten. Ze kan het nooit goed doen.

De veerkracht van de sociaaldemocratie⁴⁷

De sociaaldemocratie heeft eerder voor hete vuren gestaan. Bij haar ontstaan moest zij zich maatschappelijk en politiek invechten tegen grote weerstand in – een verschijnsel dat zich trouwens tot ver na de Tweede Wereldoorlog in het zuiden van ons land nog voordeed. In de jaren dertig werd zij geconfronteerd met een zware economische crisis en de verleiding en bedreiging van totalitaire stelsels. In de jaren zestig ontstond kortsluiting met haar welvarender arbeidersachterban en de vrijzinnige tijdgeest. In de jaren tachtig leek de verbinding met de macht doorgesneden. Maar steeds toonden sociaaldemocraten een grote mate van veerkracht en vernieuwingsdrang om het hoofd te bieden aan de dreiging van verlies van politieke relevantie. Daarvoor waren enkele voorwaarden cruciaal. Er was een politieke leiding die openstond voor wat er maatschappelijk en wetenschappelijk om de sociaaldemocratie en de politiek heen gebeurde en die nieuwe geluiden toeliet tot het hart van de politieke beweging. De pro-

grammatische vernieuwing werd geconstrueerd rondom sociaaldemocratische kernwaarden en uitgangspunten. En ten derde zocht de sociaaldemocratie oude of nieuwe bondgenoten, in de politiek en/of in het maatschappelijk veld om gezamenlijk mee op te trekken.

De vraag is of er voldoende veerkracht en programmatisch vermogen bij de huidige sociaaldemocratie berust om opnieuw een politieke en maatschappelijke kracht van betekenis te worden. Of zij erin slaagt om, zoals de WBS het formuleert, vanuit centrale sociaaldemocratische waarden (bestaanszekerheid, goed werk, verheffing en binding) een nieuwe, 'post-liberale' koers uit te zetten.⁴⁸ Of glijdt zij af tot een 'utiliteitsleer met een platte opportunitetspolitiek als consequentie', zoals Den Uyl het gevaar voor het socialisme aan het begin van de jaren vijftig formuleerde:⁴⁹ Kan zij de Houdini-act volvoeren om zich uit haar benarde positie te bevrijden? Om daarin enigszins succesvol te zijn, zal zij niet alleen op de voorwaarden moeten letten die eerder van belang waren voor een geslaagde rentree, maar ook de eigen organisatie op orde moeten hebben en een verhouding tot haar naaste electorale concurrenten moeten vinden. De sterke top-down-, media- en campagnegeleide cultuur volstaat daarvoor niet. Openheid voor denkwerk en ideeënontwikkeling, herstel van contact met de wereld van de arbeid, voortreffelijke selectie van politici ('De besten voor', zoals de socioloog Willem Adriaan Bonger het ooit omschreef⁵⁰), checks-and-balances in de organisatie, en nieuwe aantrekkelijke vormen van binding tussen hetgeen maatschappelijk beweegt en de sociaaldemocratische beweging – het zijn voor de hand liggende ideeën. Herstel van haar lokale positie is van groot belang. Maar de kern zal toch zijn te laten zien dat politiek ertoe doet en de kwaliteit van het bestaan kan verbeteren.

Welke toekomstscenario's zijn daarbij denkbaar? Er is een autonoom herstel voorstelbaar. De sociaaldemocratie hervindt zelfstandig een brede electorale basis mede als gevolg van inspirerend en duurzaam leiderschap rondom een bindend program dat de klassieke sociaaldemocratische waarden verbindt met een eigentijdse maatschappijbeschuwing en -kritiek en deze weet om te zetten in een beleidsprogramma dat een breder politiek draagvlak vindt. In dit onwaarschijnlijke geval verplettert zij bij de verkiezingen haar naaste concurrenten aan de linkerkant van het politieke spectrum, zoals bij eerdere uitstekende uitslagen voor de PvdA het geval was (1977, 1986). In het tweede scenario blijft de PvdA als zelfstandige politieke partij voortgaan op de ingeslagen weg en wisselt zij regelmatig van leiderschap om bij elke verkiezing te proberen een optimaal resultaat te behalen. Het programma richt zich sterk op Europese integratie en zet

sociale accenten bij een voortdurende liberale koers. Het is vooral de persoon van de lijsttrekker die het electorale en machtspolitieke succes zal bepalen. De electorale jobobeweging blijft deze PvdA kenmerken en de tendens zal ook licht blijven dalen, al was het maar omdat de concurrenten het beter doen.

Maar er zijn ook mogelijkheden voor een *re-alignement* ter linkerzijde. In ons derde scenario wordt de PvdA leeggegeten door haar meer uitgesproken electorale concurrenten omdat de kiezers liever op het origineel dan op een kopie stemmen. Inderdaad: behaalde resultaten zijn geen garantie voor toekomstig succes. De SP, eindelijk aangevoerd door een adequate opvolger van Jan Marijnissen, trekt de arbeidersaanhang van de PvdA en een deel van de middengroepen naar zich toe en houdt deze kiezersgroep vast, mede dankzij een goede combinatie van cultuur- en onderwijspolitiek en een harde lijn tegen de marktwerking in de zorg. D66 en GroenLinks nemen het hoogopgeleide zelftevreden deel van de PvdA-kiezers op, inclusief de studenten en de bakfietsouders. De slinkende PVV trekt vooral in het zuiden ontevreden kiezers van de PvdA naar zich toe. De opvolger van Spekman als partijvoorzitter trekt in 2023 de deur van het partijbureau achter zich dicht na het licht te hebben uitgedaan.

Ten slotte is er een vierde scenario denkbaar, waarin de PvdA duurzame samenwerkingsrelaties aangaat met haar directe electorale en programmatische burens: GroenLinks en de SP. Een los samenwerkingsverband, waarbij de verschillende delen hun eigen accenten zetten maar gezamenlijk een links, progressief, sociaaldemocratisch perspectief ontwikkelen, samen met maatschappelijke partners op het gebied van arbeid, duurzaamheid, voedselvoorziening, onderwijs en cultuur. Het is een perspectief dat al langere tijd de ronde doet maar tot nu toe geen praktische vertaling heeft gekregen. Van den Berg breekt er een lans voor, in deze bundel. Het zou wel eens de beste overlevingsstrategie kunnen zijn.

Zeventig jaar Partij van de Arbeid

Zeventig jaar Partij van de Arbeid bevat negen bijdragen, die elk een kenmerkend aspect van de Nederlandse sociaaldemocratie belichten. Joop van den Berg beschrijft in de eerste bijdrage hoe sterk de sociaaldemocratie maatschappelijk verankerd was – en welke gevolgen haar maatschappelijke bondgenootschappen hadden voor de politieke coalities die zij kon sluiten. Na de rode familie, met

krant, omroep en verwante vakbeweging, kwamen vanaf de jaren zeventig de nieuwe vrienden: de zogeheten nieuwe sociale bewegingen. In de decennia die daarop volgden raakte de PvdA haar maatschappelijke ankers kwijt, waardoor ook haar politieke positie verzwakte. Wil de sociaaldemocratie het initiatief kunnen hernemen dan is een nieuwe maatschappelijke oriëntatie dringend gewenst, zo meent Van den Berg, in combinatie met een nauwere samenwerking ter linkerkant van het politieke spectrum.

In de tweede bijdrage staan de leden van de PvdA als vereniging centraal. Ruud Koole, Josje den Ridder en Joop van Holsteyn laten zien dat de sociaaldemocratische beweging altijd ‘gedruisch en gekijf’ heeft gekend. Discussie en meningsverschil vormen een onderdeel van haar geschiedenis. Maar op basis van onderzoek onder de leden van de PvdA concluderen zij dat van een diepe verdeeldheid, laat staan een geprononceerde vleugelvorming geen sprake is. De leden vormen een betrekkelijk homogeen geheel, in het bijzonder als het over sociaaleconomische thema’s gaat. Over Europese samenwerking en over immigratie en integratie lopen de meningen sterker uiteen, zonder dat van een scherpe polarisatie sprake is.

Philip van Praag richt zich op de kiezers van de PvdA. Kernthema van zijn bijdrage vormt de electorale strategie van de sociaaldemocraten om zowel de arbeidersbevolking als de middenklasse aan zich te binden. Alhoewel beide groepen verschillen in belang en maatschappelijke oriëntatie, is de PvdA daarin soms zeer succesvol geweest. In de afgelopen decennia is het bijhouden van deze electorale coalitie echter steeds lastiger geworden en vertonen de verkiezingsresultaten een duidelijke neerwaartse trend. Er is een programma nodig dat beide groepen voldoende aanspreekt en kan binden, wil de PvdA weer uit dit electorale dal kunnen klimmen – maar de contouren daarvan zijn nog niet zichtbaar.

De ideologische en programmatische ontwikkeling van de PvdA wordt geschetst door Frans Becker. De rode draad daarin wordt gevormd door de opvattingen en het beleid ten aanzien van de verzorgingsstaat. Terwijl de sociaaldemocratie een belangrijke, zij het nooit exclusieve rol kon spelen bij de op- en uitbouw van de verzorgingsstaat, raakte zij vanaf de jaren tachtig ideologisch in het defensief. Het bestuurlijke succes van de paarse Derde Wegpolitiek ging gepaard met verlies aan programmatische herkenbaarheid. Na de electorale dreun van 2002 heeft de PvdA, ondanks kritiek op haar verzakelijke opstelling, geen nieuwe programmatische koers uitgezet. Toch is dat een voorwaarde voor herstel – nieuwe leiders en uitgekende campagnes zijn daarvoor niet voldoende.

Naast de partij is de vakbeweging van meet af aan hoofdrolspeler van de Nederlandse sociaaldemocratie geweest. Het NVV, later de FNV, had niet alleen aanzienlijk meer leden dan de SDAP of PvdA, voor velen was de vakbond ook van grotere betekenis. In zijn bijdrage biedt Simon Otjes een overzicht van de verhouding tussen partij en vakbeweging, die zich ontwikkelde van nauwe verbondenheid tot een afstandelijker en soms ongemakkelijk bondgenootschap. Hij laat aan de hand van een aantal belangrijke politieke kwesties – waaronder de invoering van de AOW, de hervorming van de WAO en de herziening van het pensioenstelsel – zien hoe PvdA en NVV, later FNV, als gevolg van verschillen in verantwoordelijkheid, belang en visie tegenover elkaar kwamen te staan maar uiteindelijk toch steeds weer op elkaar aangewezen zijn.

De sociaaldemocratie is vanouds in sommige regio's en steden aanzienlijk sterker verankerd geweest dan in andere. De doorbraak naar de katholieke arbeiders die met de oprichting van de PvdA werd beoogd, werd geen succes. Tot in de jaren zeventig bleef de PvdA in het zuiden van Nederland betrekkelijk zwak. Ron de Jong en Henk van der Kolk laten zien dat enerzijds sprake is van een grote stabiliteit in geografische spreiding van de electorale aanhang van de PvdA, zoals in Groningen en Friesland – terwijl het kiezerskorps van 1948 inmiddels grotendeels is vervangen door nieuwe kiezers. Aan de andere kant hebben zich ook meer en minder zichtbare veranderingen voorgedaan. De PvdA heeft uiteindelijk ook veel kiezers beneden de rivieren weten te trekken, waar de KVP altijd sterk was. Tegelijkertijd verhuult de betrekkelijk stabiele aanhang in de grote steden dat het relatieve gewicht van de stedelijke stem voor de PvdA is afgenomen.

In de bijdrage van Pieter Nieuwenhuijsen staat de sociaaldemocratische gemeentepolitiek centraal. Al voor de SDAP was de gemeente een bijzonder belangrijk terrein van politieke werkzaamheid. Nieuwenhuijsen beschrijft welke erfenis de PvdA van haar voorganger heeft meegekregen en hoe zij daarmee is omgegaan. Aan de hand van vier generaties gemeentebestuurders en hun politieke projecten schetst hij de ontwikkeling van het naoorlogse wethouderssocialisme, toegespitst op het gebied van volkshuisvesting, ruimtelijke ordening en stadsontwikkeling. De periode van de stadsvernieuwers van de jaren zeventig en tachtig is voor de PvdA de meest herkenbare en politiek succesvolle geweest. De volgende generatie van de stedelijke vernieuwers, die zich vooral op de economische toekomst richtten, verloren veel krediet bij hun achterban. Na de electorale neergang van de afgelopen periode ziet Nieuwenhuijsen vooral perspectief in een nieuw project in het sociale domein.

Gerrit Voerman beschrijft de opstelling van de PvdA ten aanzien van het proces van Europese integratie. Lange tijd had de partij als einddoel een federalistisch Europa, waarvan zij in stilte hoopte of verwachtte dat het supranationale instrumentarium een socialistisch of sociaaldemocratisch Europa mogelijk zou maken. Daarvan is weinig terechtgekomen, integendeel. Met de steun van de PvdA kreeg het Europese economische project een uitgesproken liberaal karakter, dat paradoxaal genoeg op dwingende wijze de interne markt regelde, en later de monetaire unie. De speelruimte voor nationaal beleid werd daarmee kleiner, terwijl het sociale Europa nauwelijks gestalte kreeg.

In de laatste bijdrage van deze bundel geeft Steven Wolinetz een overzicht van de ontwikkeling van de sociaaldemocratie in West-Europa. Hij laat zien dat de trends in electoraal en politiek succes, ondanks allerlei specifieke nationale kenmerken, ook opvallende gelijkenissen vertonen. In de eerste naoorlogse decennia wisten sociaaldemocratische partijen de economie tot op zekere hoogte te beheersen, bouwden zij een stelsel van sociale zekerheid op en beleefden zij electorale successen. Vanaf het eind van de jaren zeventig kregen zij moeite om in een globaliserende economie greep te houden op de nationale economische ontwikkeling en gingen zij ertoe over de verzorgingsstaat aan te passen. Er waren vele varianten van de Derde Weg, maar een gemeenschappelijke uitkomst was dat deze sociaaldemocratische partijen electoraal daardoor in de knel zijn geraakt. Een nieuw paradigma is nog niet in zicht.

De geschiedenis van een politieke partij gaat bijna vanzelfsprekend over macht – over het vermogen om politieke opvattingen en overtuigingen om te zetten in beleid. Van den Berg relateert in zijn bijdrage de fixatie op het meeregeren en breekt een lans voor de oppositierol. Daarmee opent hij een belangrijk perspectief. De waarde van een nieuwe koers of een nieuw program van de sociaaldemocratie kan niet alleen worden afgemeten aan de deelname aan het openbaar bestuur, maar ook aan de betekenis ervan voor het op gang brengen van politieke en maatschappelijke vernieuwingsprocessen. Daaraan, zo stelde zijn collega-politicoloog Daudt, zou links misschien wel de hoogste prioriteit moeten geven: ‘vanuit de kritiek op de bestaande samenleving ideeën en politieke voorstellen in de openbare discussie brengen die op den duur in niet-linkse kringen doordringen en dan kunnen worden uitgevoerd – een proces waarvan de betekenis en snelheid veelal worden onderschat.’³¹

Noten

Behaalde resultaten zijn geen garantie voor toekomstig succes

- 1 *NRC Handelsblad*, 11 mei 2015.
- 2 W.E. Paterson en A.H. Thomas, 'Introduction', in: idem (red.), *Social Democratic Parties in Western Europe* (Londen, 1977), 11-24; 22-23.
- 3 Ph. Marlière, 'Introduction: European Social Democracy in Situ', in: R. Ladrech en P. Marlière (red.), *Social Democratic Parties in the European Union. History, Organization, Policies* (Basingstoke/Londen, 1999), 1-15; 12-13.
- 4 F. Escalona, M. Vieira en J.-M. de Waele, 'The Unfinished History of the Social Democratic Family', in: J.-M. de Waele, F. Escalona en M. Vieira (red.), *The Palgrave Handbook of Social Democracy in the European Union* (Basingstoke, 2013), 3-29; 19.
- 5 F. Walter, *Vorwärts oder abwärts? Zur Transformation der Sozialdemokratie* (Berlijn, 2010).
- 6 Zie daarvoor S. Bloemgarten, *Henri Polak. Sociaal-Democraat 1868-1943* (Den Haag, 1993), 25; H. de Liagre Böhl, *Wibaut de Machtige. Een biografie* (Amsterdam, 2013), 117 e.v.
- 7 R. Koole, *Politieke partijen in Nederland. Ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel* (Utrecht, 1995), 22.
- 8 J. Perry, 'De jaren 1894-1919', in: M. Brinkman, M. de Keizer en M. van Rossem (red.), *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland 1894-1994* (Amsterdam, 1994), 9-62, 24.
- 9 H. Daudt, 'De ontwikkeling van de politieke machtsverhoudingen in Nederland sinds 1945 (1980)', in: idem, *Echte politicologie. Opstellen over politicologie, democratie en de Nederlandse politiek* (Amsterdam, 1995), 395-414; voor kritiek op zijn these J.Th.J. van den Berg, 'Hans Daudt, "politiek commentator van de allerbeste soort"', in: ibidem, 11-39; 30 (noot 65).
- 10 Zie bijvoorbeeld J.Th.J. van den Berg, 'Woord vooraf', in: A. Peper e.a., *Wetenschappelijk socialisme. Over de plannen*

- van SDAP en PvdA (Amsterdam, 1982), 7-10; 8.
- 11 Zie bijvoorbeeld G. Voerman, 'De onstuitbare opmars van het private in de politiek', in: H. Renders en G. Voerman (red.), *Privé in de politieke biografie* (Amsterdam, 2007), 15-23.
 - 12 H. te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam, 2002).
 - 13 Zie F. Prakke, 'Open organisaties als bouwstenen van een open samenleving', in: F. Becker en M. Hurenkamp (red.), *De gelukkige onderneming. Arbeidsverhoudingen voor de 21ste eeuw. Jaarboek voor de sociaal-democratie* (Amsterdam, 2014), 155-175; 157-160. Zie ook P. Kalma en M. Krop, 'Herverdeling van arbeid en klasse(n)-compromis', in: J. Bank e.a. (red.), *Het vierde jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, 1983), 64-112.
 - 14 E. Meester, "De partij van Morgen!". *De Partij van de Arbeid gaat zich vernieuwen* (Amsterdam, 1964), 5.
 - 15 S.M. Lipset, *Political Man. The Social Bases of Politics*. Expanded Edition (Londen, 1983), 439-445; O. Kirchheimer, 'Der Wandel des westeuropäischen Parteiensystems', in: *Politische Vierteljahresschrift*, 6 (1965), 1, 20-41; idem, 'Wandlungen der politischen Opposition', in: idem, *Politik und Verfassung* (Frankfurt am Main, 1964), 123-150.
 - 16 D. Hellema, 'Die langen 1970er Jahre – eine globale Perspektive', in: D. Hellema, J. Wielenga en M. Wilp (red.), *Radikalismus und politische Reformen. Beiträge zur deutschen und niederländischen Geschichte in den 1970er Jahren* (Münster, 2012), 15-32; en F. Becker, 'Das Kabinett den Uyl (1973-1977) als Höhe- und Wendepunkt der 1970er Jahre', in: ibidem, 55-80.
 - 17 J. de Vries en S.P. van der Lubben, *Een onderbroken evenwicht in de Nederlandse politiek. Paars II en de revolte van Fortuyn* (Amsterdam, 2005).
 - 18 E. van Thijn, *Kroonprinsenleed. Machtswisselingen in de politiek* (Amsterdam, 2008).
 - 19 De belangrijkste artikelen van Den Uyl zijn gebundeld in: J.M. den Uyl, *Inzicht en uitzicht. Opstellen over economie en politiek* (Amsterdam, 1978); idem, *De toekomst onder ogen. Beschouwingen over socialisme, economie en economische politiek* (Amsterdam, 1986).
 - 20 Zie R. Kroes, *New Left, Nieuw Links, New Left. Verzet, beweging, verandering in Amerika, Nederland, Engeland* (Alphen, 1975).
 - 21 Het begrip is ontleend aan Willy Brandt; zie M. Platzack, P. Steinbrück en F.-W. Steinmeier, 'Vorwort', in: idem, (red.), *Auf der Höhe der Zeit. Soziale Demokratie und Fortschritt im 21. Jahrhundert* (Berlijn, 2007), 13-14; 13.
 - 22 J.M. den Uyl, 'Het begin', in: A. de Kwant en E. Mathies (red.), *Twee dingen... Joop den Uyl geportretteerd door tijdgenoten* (Utrecht/Antwerpen, 1981), 16-24.
 - 23 Zie J.Th.J. van den Berg, *De toegang tot het Binnenhof. De maatschappelijke herkomst van de Tweede Kamerleden tussen 1849 en 1970* (Weesp, 1983), 259.
 - 24 K. van Kersbergen, 'De cultuur van gelijkheid. De herverdeling van inkomen', in: J. Ramakers, G. Voerman en R. Zwart (red.), *Illusies van Den Uyl? De spreiding van kennis, macht en inkomen* (Amsterdam, 1998), 67-88.
 - 25 Zie U. Becker en H. Schwartz (red.), *Employment 'miracles'. A Critical Comparison of the Dutch, Scandinavian, Swiss, Australian and Irish Cases versus Germany and the US* (Amsterdam, 2005).
 - 26 Op 14 oktober 1966 werd Democraten '66 opgericht. In 1985 veranderde de partij de afkorting D'66 in D66, dus zonder apostrof. In dit boek wordt alleen de laatste afkorting gehanteerd, dus ook voor de jaren 1966-1985.
 - 27 B. Tromp, 'De taak der sociaal-democratie', in: *Socialisme en Democratie*, 59 (2002), 5/6, 90-95.

- 28 G. Voerman en P. Lucardie, 'De sociaal-democratisering van de SP', in: F. Becker en R. Cuperus (red.), *Verloren slag. De PvdA en de verkiezingen van november 2006* (Amsterdam, 2007), 139-164.
- 29 Zie daarvoor F. de Kam, *Wie betaalt de staat? Pleidooi voor een progressieve belastingpolitiek* (Amsterdam, 2007), 9 en 270 e.v.
- 30 Zie R. Cuperus, 'De grenzen van een eliteproject', in: F. Becker, M. Hurenkamp en M. Sie Dhian Ho (red.), *Het ongemak over Europa. WBS jaarboek 2008* (Amsterdam, 2008), 82-99.
- 31 Zie voor deze kritiek R. Cuperus, *De wereldburger bestaat niet. Waarom de opstand der elites de samenleving ondermijnt* (Amsterdam, 2009).
- 32 W. Bos, *De Derde Weg voorbij. 21e Den Uyl-lezing*, 25 januari 2010, zie www.pvda.nl/data/sitemanagement/media/2010/Den+Uyl-lezing+Wouter+Bos.pdf (geraadpleegd op 13 oktober 2015).
- 33 Zie bijvoorbeeld F. Becker, W. van Hennekeler en B. Tromp (red.), *Hedendaags kapitalisme. Het twintigste jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, 1999).
- 34 P. de Rooy, 'Over snijbloemen en sociaal-democratie', in: *Socialisme en Democratie*, 64 (2007), 10, 9-15.
- 35 D. Rodrik, *The Globalization Paradox. Why Global Markets, States and Democracy Can't Coexist* (Oxford, 2011).
- 36 Zie voor het begrip 'negatieve integratie' F. Scharpf, *Governing in Europe. Effective and Democratic?* (Oxford, 1999).
- 37 J. van den Berg, 'Later is allang begonnen. Starten op een arbeidsmarkt in crisistijd', in: Becker en Hurenkamp (red.), *De gelukkige onderneming*, 97-108; 100.
- 38 Zie daarvoor C. Jensen, *The Right and the Welfare State* (Oxford, 2014).
- 39 M. Elchardus, 'Mijn vrijheid is van ons', in: R. Cuperus en M. Hurenkamp (red.), *Omstreden vrijheid. Waartoe een vrije samenleving verplicht* (Amsterdam, 2015), 40-62; 59.
- 40 De term 'financialisering' is ontleend aan A. van der Zwan, 'De financialisering van ons wereldbeeld', in: F. Becker, M. Hurenkamp en P. Kalma (red.), *Lessen uit de crash. Een antwoord op de financiële crisis* (Amsterdam, 2012), 28-50.
- 41 W. Streeck, *Re-Forming Capitalism. Institutional Change in the German Political Economy* (Oxford, 2009), 263 resp. 266.
- 42 In *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time*, dat oorspronkelijk in 1944 verscheen, analyseerde Karl Polanyi de maatschappij-verwoestende gevolgen van wat hij de liberale utopie van de vrije markt noemde in het Engeland van de negentiende eeuw. In de sociaaldemocratie zag hij een van de mogelijkheden om dit type kapitalisme te beteugelen.
- 43 Zie voor een scherpe analyse hiervan J.A.A. van Doorn, 'Democratie in de overgang. Van collectieve beheersing naar geordende vrijheid', in: idem, *Nederlandse democratie. Historische en sociologische waarnemingen*. Samengesteld en ingeleid door Jos de Beus en Piet de Rooy (Amsterdam, 2009), 426-474; 462-463.
- 44 Zie P. Mair, *Ruling the Void. The Hollowing of Western Democracy* (Londen/New York, 2013).
- 45 Zie R. Koole, 'Griekenland, Europa en de legitimatie van politiek', in: *Socialisme en Democratie*, 72 (2015), 2, 18-28; 22.
- 46 P. de Rooy, *Ons stipse op de wereldkaart. De politieke cultuur van Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Amsterdam, 2014), 291.
- 47 Naar het gelijknamige artikel van J. de Beus, in: *Socialisme en Democratie*, 54 (1997), 1, 3-14.
- 48 Zie daarvoor: Monika Sie Dhian Ho, *Van waarde. Sociaal-democratie voor de eenentwintigste eeuw*, Amsterdam (Amsterdam, 2013).

- 49 J.M. den Uyl, 'Heroriëntering van het socialisme', in: *Socialisme en Democratie*, 9 (1952), 5, 273-282; 280.
- 50 W.A. Bongers, *Problemen der democratie. Een sociologische en psychologische studie* (Groningen, 1934).
- 51 Van den Berg, 'Hans Daudt: "politiek commentator van de allerbeste soort"', 30.

De langzame ontworteling van de Nederlandse sociaaldemocratie

- 1 In dit hoofdstuk worden termen als sociaaldemocratie en (democratisch) socialisme door elkaar gebruikt. Vooral oude Doorbraaksocialisten zouden er ernstig bezwaar tegen hebben gemaakt, maar de historische werkelijkheid is er een die geen precieze betekenis meer toekent aan hetzij de ene term, hetzij de andere.
- 2 W. Banning, 'Terugblik', in: *Terugblik en perspectief. Willem Banning 1888-1971* (Baarn, 1972), 7-72; 62.
- 3 Th.J.A.M. van Lier, 'De Weg naar Vrijheid', in: A. Peper e.a., *Wetenschappelijk socialisme. Over de plannen van SDAP en PvdA* (Amsterdam, 1982), 45-59, 48.
- 4 A. Lijphart, *The Politics of Accommodation. Pluralism and Democracy in the Netherlands* (Berkeley, 1968). In de Nederlandse versie wordt minder generaliserend gesproken van 'pacificatiepolitiek': A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam, 1968), 205-219.
- 5 H. Daalder, 'Politici en politisering in de Nederlandse politiek (1974)', in: idem, *Van oude en nieuwe regenten. Politiek in Nederland* (Amsterdam, 1995), 40-72; 65-66.
- 6 Daudt was de eerste die dit onderscheid aldus formuleerde, onder andere ter adstructie van zijn doctrine van 'de uiterste noodzaak'. (Links mag alleen dan meeregeren als niet-links – centrumpartijen en rechts – daartoe niet bij machte is.) H. Daudt, 'De ontwikkeling van de politieke machtsverhoudingen in Nederland sinds 1945 (rede KNAW 1980)', in: idem, *Echte politicologie. Opstellen over politicologie, democratie en de Nederlandse politiek* (Amsterdam, 1995), 395-414, 404.
- 7 P. Vos, 'Sociaal-democratie en vakbeweging: één verleden, één toekomst?', in: M. Krop e.a. (red.), *De toekomst van de vakbeweging. Het veertiende jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, 1993), 21-59, 54.
- 8 J. Lesourne, *Interfutures. Facing the Future: Mastering the Probable and Managing the Unpredictable* (Parijs, 1979).
- 9 'Eerst ga ik aan het werk; daarna gaan we nadenken.' Het citaat is gevonden in: M. van Haegendoren, 'Socialistische hervormingspolitiek in een verdeeld land. België 1945-1950', in: J. Bank e.a., *Indienst van het gehele volk. De Westeuropese sociaal-democratie tussen aanpassing en vernieuwing, 1945-1950* (Amsterdam, 1987), 78-97, 87.

'Gedruisch en gekijf'

- 1 *The Guardian*, 13 augustus 2015.
- 2 *De Volkskrant*, 25 november 2010. Eerder had D. Pels iets dergelijks bepleit: 'Splits de PvdA! De ruimte op links en de noodzaak tot politieke herverdeling', in: *Socialisme en Democratie*, 66 (2009), 6, 28-34.
- 3 Aldus politiek redacteur Raoul du Pré in *de Volkskrant*, 12 maart 2012.
- 4 Vergelijk, in het bijzonder waar het PvdA-kiezers betreft, F. Becker en R. Cuperus (red.), 'De sociaal-democratische spagaat. Over de electorale en sociologische instabiliteit van de PvdA', in: idem (red.), *Verloren slag. De PvdA en de verkiezingen van november 2006* (Amsterdam, 2007), 19-66.
- 5 H.-P. Kriesi e.a., 'Globalization and the transformation of the national political